

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Бектемирова А.К.

**1990-1999-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ
ВЕТЕРИНАРИЯ ТАРМАГЫНЫН ӨНҮГҮШҮНҮН ТАРЫХЫ**

Бектемирова А.К.

**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ВЕТЕРИНАРНОЙ ОТРАСЛИ
КЫРГЫЗСТАНА В 1990-1999 ГОДЫ**

A.K. Bektemirova

**THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE VETERINARY
SECTOR OF KYRGYZSTAN FROM 1990 TO 1999**

УДК: 947.1 (575.2):636

Макалада Кыргыз Республикасында эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы айыл чарбасында жүргүзүлгөн агрардык-жер реформасынын ветеринария кызматтарына тийгизген таасири, ветеринария тармагынын өнүгүшү жана ветеринария кызматындагы өзгөрүүлөр каралды. Агрардык-жер реформасынын мезгилинде айыл чарба мал чарбачылыгын ветеринардык тейлөөнүн абалы, жеке менчик ветеринардык кызматтарды түзүүдөгү кыйынчылыктар жана алардын өнүгүшүнө тоскоол болгон факторлор талданды. Республиканын аймагындагы эпизоотиялык абалдын курчушу жана малдын арасында жугуштуу ыяңдардын көбөйүшүнүн себептери жана анын коомго тийгизген таасири изилденди. Илимий иште базар экономикасы шартында ветеринария тармагын өнүктүрүү, мал чарбачылыкты ветеринардык тейлөөнүн жөнгө салуу жана колдоо маселеси чечилбеген бойдон калгандыгы белгиленди. Мал чарбачылыгында жугуштуу ыяңдарга каршы күрөшүүдө, профилактикалык иш-чараларды жүргүзүүдө, дары-дармектерди сатып алууда каржылоо маселесиндеги кетирилген кемчиликтер талданды. Макала Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин жана Ысык-Көл облусунун мамлекеттик архивдеринин фондусунан алынган мурда жарыяланбаган материалдардын негизинде жазылды.

Негизги сөздөр: ветеринария, агрардык-жер реформасы, жеке менчик ветсервистер, фермердик чарбалар, мал чарбачылыгы, жугуштуу ыяңдар, эпизоотия.

В статье рассмотрены влияние на сельское хозяйство аграрно-земельной реформы, проведенной в первые годы суверенитета Кыргызской Республики, развитие ветеринарной отрасли и особенности ветеринарной службы республики. Проанализированы состояние ветеринарного обслуживания сельскохозяйственных животных в период аграрно-земельной реформы, сложности в организации

частных ветеринарных служб и факторы, препятствующие их развитию. Исследовано обострение эпизоотического состояния на территории республики, причины увеличения инфекционных заболеваний среди скота и его влияние на общество. В работе отмечено, что в условиях рыночных отношений развитие ветеринарной отрасли, регулирование и поддержка ветеринарного обслуживания животноводства остается нерешенной. Проанализированы допущенные недостатки в вопросах борьбы против инфекционных болезней в животноводстве Кыргызской Республики, проведении профилактических мер, покупке лекарственных средств. Статья написана на основе неопубликованных материалов, собранных автором в Центральном государственном архиве Кыргызской Республики и государственном архиве Иссык-Кульской области.

Ключевые слова: ветеринария, аграрно-земельная реформа, частный ветеринарный сервис, фермерское хозяйство, животноводство, инфекционные болезни, эпизоотия.

The article discusses the impact of agrarian-land reform on agriculture, which was carried out in the first years of the sovereignty of the Kyrgyz Republic, the development of the veterinary industry and specifics of the veterinary service of the country. The state of veterinary service of farm animals during the agrarian and land reform, the difficulties in the organization of private veterinary services and the factors hindering their development are analyzed. The aggravation of epizootic conditions in the country, the reasons for the increase of infectious diseases among cattle and its influence on society are investigated. The paper notes that in the conditions of the market economy, the development of the veterinary industry, regulations, and support of veterinary services of livestock remains unresolved. The author analyzes the shortcomings in the fight against infectious diseases in animal husbandry of the Kyrgyz Republic, preventive measures, purchase of medicines. The article is written on the basis of unpublished materials collected

by the author in the Central State Archive of the Kyrgyz Republic and the State Archive of the Issyk-Kul oblast.

Key words: *veterinary medicine, agrarian-land reform, private veterinary service, farm farming, animal husbandry, infectious diseases, epizootics.*

Кыргыз Республикасында агрардык-жер реформасын жүргүзүү учурунда айыл жерлеринде көп баскычтуу экономика жана көптөгөн формадагы менчиктин пайда болушу менен ветеринардык тейлөө иштеринде да олуттуу өзгөрүүлөргө жана ветеринардык тейлөө системасынын өзгөрүшүнө алып келген. 1992-жылы «Ветеринария жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы кабыл алынган. «Жеке менчик ветеринариялык практика жөнүндө жобо» жана «Ветеринариялык практиканы лицензиялоо жөнүндө жобо» (1993-жыл) иштелип чыккан жана бекитилген.

Алгачкы учурда реформаланган колхоз, совхоз жана башка айыл чарба ишканаларынын базасында жеке менчик, жааматтык ветсервистер уюшулуп, өзүнчө кызмат сыяктуу юридикалык документтердин негизинде иш алып барууга уруксат берилген [1, 21-б.]. Бирок, республиканын аймагында юридикалык жана жеке менчик ветеринардык ишканаларды түзүүдө, республикалык башкаруу органдары бул жаңы түзүлгөн уюмдарга өз убагында мыйзамдык, укуктук-нормативдик, иш кагаздары менен камсыз кыла албаган. Лицензия берүүнүн биринчи жоболору иштеп чыгарылганда лицензия берүүнүн тартиби бир эле республикалык ветеринардык Департаменти аркылуу берилүүсү каралган жана бекилген. Ошондуктан алыскы региондордо жашаган жана эмгектенген жеке менчик ветеринарлар үчүн лицензия алуу өтө кыйынга турган. Мындай кемчиликтерди оңдоо үчүн, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1998-жылы 5-июнда №334 ветеринариялык сервистерди лицензиялоо боюнча Жобосу кабыл алынган. Ушул Жободон кийин гана лицензия расмий түрдө облустук мамлекеттик ветеринардык башкармалыктары тарабынан бериле баштаган.

Кыргыз Республикасында алгачкы жолу менчик ветеринардык сервисти түзүү ишин айылдык врачтар Сайдалимовдордун үй-бүлөлүк тобу баштаган. 1992-жылы Кара-Суу районундагы Калинин атындагы колхозго жеке ветеринардык клиника ачып, менчик малды дарылай баштаган. Мындан кийин Кара-Суу районун аймагында Сайдалимовдордун жолун жолдоп 25 ветеринардык жеке менчик сервистери уюштурулган [2, 35-б.]. Ушундай эле ветсервистерди Чүй облусунун Ысык-Ата районунан Асанов Болот, Сокулук районунан М.Тоюмбетов, Бишкек шаарынан Ю.Сухинин, Аламүдүн районунан А.Бегалиев ж.б. уюштурушкан.

Тилекке каршы каралып жаткан жылдары республикада жеке менчик ветсервистер массалык түрдө

уюшулган эмес, ал эми мамлекеттик ветеринардык мекемелерде болсо каржылоонун жоктугунан бюджеттен айлык алышкан ветврачтардын саны кескин кыскарган, ал эми түзүлүп жаткан менчик ветеринардык кызматтар өнүгүүгө жетише албаган да, көптөгөн калктуу конуштар, фермердик жана дыйкан чарбалар тийиштүү ветеринариялык тейлөөсүз калышкан.

Дагы бир олуттуу маселе, ветеринарлар иштеш үчүн кызматтык имараттардын жоктугу, атайын ветеринардык шаймандар, медикаменттер менен жабдылбагандыктан калктуу конуштарда жеке менчик ветеринариялык кызматтарды түзүүдө бир топ эле кыйынчылыктарды жараткан. Республикада ветеринардык сервистик тейлөөнүн абалы начар болуп, 1995-жылы 420 ветеринариялык сервистин, факт жүзүндө 176сы же 54%ы гана иштеген. Сервистик тейлөө боюнча Талас облусу – 30%га, Чүй облусу – 36,6%га, Ош облусу – 51,0%га гана камсыздалган [4, Л.27-28.].

Ошондой эле, жеке ветеринарлар тарабынан көрсөтүлүүчү кызматтарга болгон баалар, жаңыдан түзүлүп жаткан майда дыйкан, фермердик чарбалар үчүн өтө эле жогору болгон, анткени ошол убакта айылдык товар өндүрүүчүлөр өндүргөн продукцияны сатып өткөрүүдөн түшкөн кирешелери төмөн же болбосо көпчүлүгү сатыкка чыгарбай натуралдык чарба бойдон гана кала беришкен. Республикадагы жаңы түзүлгөн менчик ветеринариялык сервистердин ишмердүүлүгүнө облустук, райондук мамлекеттик ветеринардык башкармалыктар тарабынан көзөмөл жүргүзүү, практикалык жардам көргөзүү иши колго алынбаган.

Каралып жаткан жылдарда Кыргыз Республикасында менчиктештирүүнүн жүрүшүндө ветеринария тармагында олуттуу катачылыктарга жол беришкен. 1990-жылдардын башында Ветеринария департаментинин, облустук жана райондук ветеринариялык борборлордун жетекчилиги тараптан толук көзөмөлсүздүктүн натыйжасында республикадагы малдын жугуштуу ылаңы катталган бир катар фермалар менчиктештирилген да, мал дыйкан жана фермердик чарбаларга таркатылып кеткен. Мисалы, Кара-Суу районунун «Катта-Талдык» асыл тукум совхозунда койлордун бруцеллез оорусунан улам ара туулган учурлары орун алган, бирок ушул ылаңга каршы күрөшүү чараларын кабыл алмак тургай, чарба асыл тукум малды жаңыдан түзүлүп жаткан фермердик (дыйкан) чарбаларына сатып өткөрүүсүн улантып, бул болсо облустун чарбаларынын арасында бруцеллездун таралуу коркунучуна алып келген. Чүй районунун «Прогресс» колхозунда малдын бруцеллез оорусу катталган ферма жоюлуп, койлор эч изилдөөсүз 400 дыйкан чарбаларына таркатылып кеткен [5, Л.59.].

Жаңыдан түзүлгөн чарбаларда фермер (дыйкан) зооветеринардык билимдердин минимумуна ээ болууга, биринчи ветеринардык жардам көрсөтүүнү,

өндүрүштүн технологиялык жараяндарын туура уюштурууну билүүгө тийиш эле. Тескерисинче, агрардык-жер реформасынын алгачкы жылдарында мал өстүрүү менен айыл чарбасынан дээрлик алыс ар түрдүү кесиптердин ээси болгон адамдарга, жер үлүшүн, мал менчикке берилип, алар мал багуу боюнча зооветеринариялык билимдердин баштапкы негиздерине ээ болбогондугу да мал чарбачылыгындагы эпизоотиялык абалды ого бетер оорлоткон.

1992-жылкы кабыл алынган «Ветеринария» боюнча мыйзамда диагностикалык изилдөөлөрдү жана текшерүүлөрдү убагында жүргүзүүнүн зарылдыгы белгиленген болсо да, менчиктештирүүдөгү баш аламандыктын натыйжасында малга карата пландалган атайын ветеринардык эмдөө жана диагностикалык изилдөөлөр боюнча эпизоотияга каршы иш-чаралар көп райондордо жетишээрлик денгээлде аткарылбай көз жаздымда кала берген. Мисалы, республикада 1991-жылы уйларды бруцеллезго серологиялык изилдөөлөр планы 60%га гана, токтуларды изилдөө 38%га гана аткарылган, 1992-жылы да бруцеллезго диагностикалык изилдөөлөр планы таптакыр эле аткарылган эмес [5, Л.59.]. Натыйжада, республикадагы көптөгөн чарбалар узак мезгил бою бруцеллездон айыктырылбаган бойдон кала беришкен да, карантин киргизүүгө аргасыз болушкан. 1995-жылы Ак-Суу, Жети-Өгүз, Ысык-Көл, райондордунда пландалган малдан бир да башы туберкулезго текшерилбеген. Ал эми Түп районундагы туберкулез боюнча эпизоотиялык абал опурталдуу экенине карабастан пландалган 6 миң уйдан араң 134 баш гана текшерилген [10, Л.29.]. Республиканын аймактарында ушундай эле башка жугуш ылаңдарга пландалган диагностикалык текшерүүлөр орундалбай эпизоотиялык чыныгы абал кандай экени жетишээрлик такталбай кала берген. Ошондой эле 1990-жылдардын башында республикада малдын мите оорулары жараткан ылаңга чалдыгууларынын жана өлүүлөрүнүн эсеби дээрлик жүргүзүлбөй калган. Койлордун котур илдетине чалдыгуусу кеңири таралган, бирок бул ылаңдар ветеринариялык отчеттуулукта чагылтылбаган жана белгиленбеген. Эсеп-кысап жүргүзүү жана жугуштуу ооруларды жашыруу ушундай абалда турганда эпизоотияга каршы иш-чараларды объективдүү жүргүзүү да жана оорулардын жайылуусун божомолдоо да таптакыр мүмкүн эмес эле.

Кыргыз Республикасындагы кабыл алынган жер жана агрардык реформанын программасында (1995-1996-жж.): “Малды дарылоо жардамдары жана профилактикалык иш-чараларга акы төлөө малдын ээси тарабынан келишимдин негизинде, ал эми коркунучтуу жугуштуу ооруларга каршы эпизоотикалык иш-чараларды жүргүзүү бюджеттин эсебинен мамлекетке жүктөлөт” [1, 21-б.], - деп белгиленген болсо да,

мамлекет экономикалык кыйынчылыктардан улам, эпизоотиялык кырдаалды жөнгө салуу жана малдын оорулары менен күрөшүү боюнча иш-чараларды өткөрүүгө каражаттарды жетиштүү өлчөмдө камсыздай албай калган. 1991-жылы эпизоотиялык иш-чараларды жүргүзүү үчүн 68000,0 миң сом акча каражаты керектеле турган болсо, республикалык бюджеттен 42100,0 миң сом каражат бөлүү пландаштырылып, бирок болгону 21,0 млн. сом каражат берилген, б.а. бул керектөөнүн 30%ын, каралган акчанын 49,8%ын гана түзгөн [6, Л.27.]. Мындай абал кийинки жылдары да уланып, 1995-жылы ветеринария иш-чараларын жүргүзүү үчүн Каржы министрлиги тарабынан 14,1 млн. сомдун ордуна 7,4 млн. сом бөлүнгөн [7, Л.32.]. Акча каражаттары толук бөлүнбөгөндүктүн натыйжасында райондордун биопрепараттарга болгон керектөөлөрү 35%га гана аткарылган

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү ошол учурда мал чарбачылыгында колдонулуучу ветпрепараттарды, вакциналарды ж.б. сатып өткөрүүнүн, сатып алуунун реалдуу механизмдерин иштеп чыгышпаган жана чарбаларды зарыл ветеринариялык каражаттар менен камсыздай алган эмес. Кыргыз Республиканын Өкмөтү 1996-жылдын 15-февралындагы №70 Токтому менен ветеринариялык дары-дармектерге 32 млн. сомго товардык насыя бөлгөн. Алардын ичинен, бар болгону 11,2 млн. сом гана пайдаланылган. Ысык-Көл облусундагы зооветснабы 3,4 млн. суммасындагы бөлүнгөн ветпрепараттардын болгону 0,6 млн. сомун, Нарын облусундагы зооветснабы 4,6 млн. сомдон болгону 0,5 млн. сом пайдаланылган [8, Л.142.]. Бөлүнгөн ветеринардык дары-дарымектерди пайдаланылбай калышынын себептеринин бири, өз мезгилинде чет өлкөлүк насыяларга сатылып алынган ветпрепараттар көпчүлүк учурда баасынын жогорулуугунан улам өтпөгөнү, экинчиден, айрым түрлөрү моралдык жактан эскиргендиги, сапатын жоготкондугу жана суроо-талапка ээ болбогондугу болуп саналган.

Кыргыз Республикасынын айыл-чарба жана тамак-аш министрлиги тарабынан 1992-1995-жылдар аралыгында мал чарбачылыгында эпизоотияга каршы иш-чараларды жүргүзүү үчүн чет элдик кредиттер алынган, бирок мында ветеринардык дары-дармектерге тендер өткөрүүдө аларга болгон керектөө таптакыр эске алынган эмес. Алсак, 1992-1995-жылдар ичинде Түркиянын, Япониянын, Нидерланддардын, Дүйнөлүк Банктын насыяларына, Россиянын техникалык насыясына 6165,3 миң АКШ доллары суммасында биопрепараттар сатылып алынган. Бир жылдык керектөө болгону 40 миң литр болсо да, бир гана Неоцидол 150 миң литр сатылып алынган. [8, Л.145.]. Баалары жогору себептүү препараттардын чоң бөлүгү «Кыргыззооветснабдын» Башкы башкармалыгынын кампаларында кала берген. Чет элдик

насыяны алууда реалдуу муктаждыктар менен керектөөлөрдү эсепке албагандыктан, ветпрепараттардын өздүк наркы өтө эле жогору болгон. Натыйжада, базар экономикасынын шартында айыл калкы жана көпчүлүк майда дыйкан чарбалары финансылык, материалдык-техникалык жактан кыйынчылыкка дуушар болуп турушкандыктан [3, 93-б.] дары-дармектерди өз убагында сатып ала албай жана ветеринариялык тейлөөнү жүргүзө алышпай калган. Демек, чет элдик кредиттерди колдонууда компетентсиздикке, шалакылыкка жол беришкен.

Бул жагдайлар 90-жылдардын башында эпизоотиялык абалдын кескин курчушуна, малдын жана калктын арасында инфекциялык оорулардын жайылуусуна алып келген.

Ветеринария мамлекеттик департаментинин жана анын уюмдарынын жетекчилеринин кызматтык милдеттерин аткарууга карата кылмыштуу-шалаакы мамилелеринин жана өз убагында чараларды көрбөгөндүктөн республикада калктын ар кандай жугуштуу оорулар менен ооруп калуусу көбөйгөн (бруцеллез менен 1992-жылы 1018 учур, 1991-жылы 636 учур), бул Казакстанга, Өзбекстанга, Түркмөнстанга жана Тажикстанга караганда 1,2-3,9 эсеге көп болгон. Республиканын калкынын эхинококкоз менен ооруп калуусу өскөн (1990-жылы – 230 оору, 1991-жылы – 275 оору, 1992-жылы – 286 оору) [5, Л.59-60.], ал эми кутурманын жана башка көптөгөн коркунучтуу гельминтоздук оорулардын негизги булактарынын – санын кыскартуу боюнча иштер дээрлик токтоп калган.

Менчиктештирүүнүн жүрүшүндө зооветеринардык кызматтын ишмердүүлүгүндөгү кемчиликтер республикада эпизоотиялык абалдын курчушуна алып келип, 90-жылдардын аягында республикада оор кырдаал жаралган. Мисалы, 1991-жылга салыштырмалуу 1998-жылы ветеринардык кызмат көрсөтүүнүн денгээли 13,7%га түшүп кеткен. 1991-жылы республикада койдун жана уйдун шарп оорусу бир эле жолу катталган болсо, 1997-1998-жылдарда бул оорулар кеңири мүнөздө орун алып, бир эле мезгилде 4-5 районду кучагына камтып, кеңири жайылган [6, Л.23.]. Республикада бруцеллез ылаңы да кеңири

таралып, мал чарбачылыкка зор экономикалык зыян келтирген. Мисалы, чарбалар малдын бруцеллезге чалдыгуусунан 200 млн. сомго жакын жоготушканын экономисттер эсептеп чыгышкан. Бул жугуштуу ылаңдардан мамлекеттин ар жыл сайын зыян тартуусу 40 млн. сомду түзгөн [9, л.8.].

Демек, агрардык-жер реформасынын алгачкы учурунда айыл чарба тармагын менчиктештирүүдөгү баш аламандыктан жана адилетсиздиктен, мамлекеттик колдоонун жана көзөмөлдөөнүн жоктугунан зооветеринардык кызматтын ишмердүүлүгү дээрлик токтоп калган. Зооветеринариялык кызматтын ишмердүүлүгүнүн токтоосу агрардык-жер реформасынын мезгилиндеги кетирилген чоң катачылык болгондугун турмуштун өзү көрсөттү. Мына ошондуктан Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдында ветеринария тармагын өнүктүрүүдө каржылоо меселесин чечүү, жеке менчик жана ар кандай формадагы ветеринардык кызматтарды өнүктүрүү, жаңы уюшулган фермердик (дыйкан) чарбаларын дары-дармектер менен камсыз кылуу, чет мамлекеттерден сатылып алынган ветпрепараттардын сапатын көзөмөлдөө жана баасын арзандатуу сыяктуу маселелерди чечүү зарылдыгы келип чыккан.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасындагы жер жана агрардык реформанын программасы (1995-1996-жж.). - Б., 1995. - С.67.
2. Сеитов С. Жеке менчик ветеринария: максаты, абалы, келечеги. Агротрекс. - Декабрь, 2004.
3. Ташбаев А.М., Осмоналиева Д.А. Айыл чарба продукцияларын өндүрүү жана азык-түлүк базарын өнүктүрүү көйгөйлөрү. // Известия Вузов Кыргызстана. - №7. 2017. - С.92-95.
4. Центральный государственный архив Кыргызской Республики. Фонд 1672. Оп. 11. ед.хр.7190.
5. ЦГА КР. Фонд.1642. оп.11 ед.хр.7168.
6. ЦГА КР. Фонд 1445. оп.17. д.3695.
7. ЦГА КР. Фонд.350. оп.14. ед.хр.8040.
8. ЦГА КР. Фонд. 1642. Оп.11. ед.хр.7202.
9. ЦГА КР. Фонд.58. оп.14. д.70.
10. Ысык-Көл облустук мамлекеттик архиви. Фонд. 272. оп.1. ед.хр.812.Л.29.